

Izvorni znanstveni rad

UDK 340.12

168.522

Primljeno: 10. veljače 2011.

Pravo na sjecištu politike, ekonomije i kulture (I.): u klasičnom ključu*

IVAN PADJEN**

Sažetak

Problem studije sažet je u pitanju: kako se pravo kao skup mjerila djelovanja i način rasuđivanja odnosi prema politici, ekonomiji i kulturi? Pristup problemu je praktičan i instrumentalan radije nego teorijski i sam sebi svrhom. Cilj je ocjena predmeta istraživanja radi olakšavanja njegove promjene prema temeljnim vrijednostima istraživanja. S obzirom na to da su te vrijednosti postulirane stipulativnom definicijom prava, koja implicira odnose prava spram politike, ekonomije i čak kulture, može izgledati da pristup ne rješava problem, nego ga nedopustivo trivijalizira. Zagovarani pristup ipak može biti valjan ako je stipulirana definicija prava dovoljno integralna, tj. uključiva. U tu svrhu studija pokušava povezati u stipuliranu definiciju prava tri velike filozofijske tradicije, koje su još uvijek nosive – i utoliko ključevi – za suvremene doktrine i kulture. U klasičnom (ontologijskom) ključu (koji je analiziran u prvom dijelu studije) pravo je poimano kao ustanovljujuća i ispravljajuća strana cjeline sastavljene od politike, ekonomije, prava i religije – potonje kao središta kulture. U modernom (epistemologijskom) ključu (analiziranom u drugom dijelu studije) ideje prava su u rasponu od poimanja da pravo ustanovljuje moderne društvene sisteme i prema tome je nezaobilazno sredstvo za identifikaciju modernih društvenih pojava do teorija da je pravo, podjednako kao i politika, ekonomija i kultura, pojava svediva na svoje prirodne uzroke. U suvremenom (jezičnom) ključu, pravo, koje ustanovljuje čak religiju, može biti shvaćeno samo iz kulture – uključivši politiku i ekonomiju – u koju je

* Prinos znanstvenoistraživačkom projektu “Pravni sistem: temeljni problemi” koji je poduprlo Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske. Nastavak ove studije, “Pravo na sjecištu politike, ekonomije i kulture (II.): u modernom i u suvremenom ključu”, bit će objavljen u idućem broju *Političke misli*. Autor zahvaljuje prof. dr. sc. Zoranu Pokrovcu i prof. dr. sc. Dragutinu Laloviću na korisnim primjedbama u vezi s nacrtom studije.

** *Ivan Padjen*, redoviti profesor prava, znanstveni savjetnik politologije, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, honorarni profesor Pravnog fakulteta i Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.

utkano. Tri se tradicije najznačajnije razlikuju u pogledima na dodir razuma i djela. Za razliku od klasične tradicije, koja priznaje da razum može upravljati djelovanjem, razum i djelo su u epistemologijskom ključu odvojeni logičkim jazom, dočim su u lingvističkom ključu jedva razlučivi. Trostruko rješenje problema istraživanja povećava kako heurističku tako i praktičnu vrijednost stipulirane definicije prava. Integrirajući raznorodne tradicije, stipulativna definicija služi integritetu pluralističkoga pravnog poretka, tj. postizanju postuliranih temeljnih vrijednosti unutar granica prava. Međutim, pristup zauzet u studiji, iako više uključiv od strančarskih, još uvijek je samo jedan od pristupa, koji je u posljednjoj crti također neizbježno strančarski. Štoviše, gledan iz kulture koja nije integrirana, parohijalan je ili čak neprijateljski.

Ključne riječi: pravo, politika, ekonomija i kultura; društvene i humanističke znanosti; sveučilište

Dagu Strpiću

“Trebamo li još uvijek sveučilište?”, pitao je još 1997, dakle prije početka Bolonjskog procesa, Dieter Simon, istaknuti pravnik i historičar, u to vrijeme predsjednik Berlinsko-bamberske (nekadašnje pruske) akademije znanosti, ranije direktor Max Planck instituta za europsku pravnu povijest i profesor Goetheova sveučilišta u Frankfurtu na Majni. Sam Simon odgovorio je: “Sveučilište nam je još potrebno kao ustanova visokog obrazovanja... Više ga ne trebamo kao *sveučilište*, jer su njegove naslijeđene *differentiae specifica*e u odnosu na visoke stručne škole (politehnike) – ‘jedinstvo istraživanja i podučavanja’ ili ‘znanost kao način života’ – isparile” (Simon, 1997: 11; više: Schelsky, 1963). Našao je tek jednu iznimku, a to su znanosti o čovjeku, koje se doista njeguju prvenstveno na sveučilištu, no istaknuvši odmah da ono nije napravilo napredak niti u premošćivanju jaza između znanosti o prirodi i znanosti o čovjeku niti u povezivanju razmrvljenih humanističkih i društvenih znanosti, “gdje su disciplinarne granice uglavnom proizvod povijesne slučajnosti i kontingentnosti” (Simon, 1997: 12; više: Becker, 1974). Štoviše, ustvrdio je da nema izgleda da preustrojavanje potonjih pod nadimkom “kulturalna znanost” stvori novu paradigmu sposobnu da poveže filologijsko-historijske discipline, koje su u I. svjetskom ratu izgubile svoje prvenstvo među znanostima, i teorijske društvene znanosti, koje su uslijed propusta da predvide pad Berlinskog zida 1989-1990. kažnjene gubitkom statusa objašnjavajućih znanosti (Simon, 1997: 12).

1.1. Problemi i njihovo rješavanje

Simonov odgovor potiče dva pitanja ključna za ovu studiju: prvo, jesu li društvene i humanističke znanosti međusobno toliko znanstveno (teorijski, metodski, logički, pojmovno ili sl.) povezane da je toj povezanosti doista neprimjerena njihova

institucionalna rascjepkanost na današnjim sveučilištima?; drugo, koji je odnos između pojedine društvene ili humanističke znanosti, nar. pravne ili političke znanosti, i *studium generale*, tj. u srednjem vijeku teologijskih i logičkih ili filozofijskih (Maierù, 1994: 8), u prosvjetiteljstvu filozofijskih (nar. Schelling, 1802: Kap. 3; Schelsky, 1963: 70 f), a nakon II. svjetskog rata filozofijsko-humanističkih i socijalnoteorijskih temelja jedinstva znanosti (*ibid.*: 246 f), primjene te znanosti (npr. u istraživanju stanja i uzroka korupcije u hrvatskoj državnoj upravi koja završava prijedlogom općih mjera za njihovo prevladavanje), i s tom znanosti povezanih struka (npr. onih suca, diplomata ili računovođe, koji primjenjuje apstraktno znanje u rješavanju konkretnih problema)? Složenost tih pitanja pokazuje se kad se zaoštre sljedećim potpitanjima: koje su to bile *differentiae specificaе* visokih stručnih škola i sveučilišta kad su od četiri najstarija fakulteta koja tvore sveučilište (npr. De Ridder-Symoens, 1996: 155 f) najmanje dva, tj. medicina i pravo (a na neki način i teologija) obrazovala buduće stručnjake, a samo jedan, tj. filozofski, nije, a nerijetko je bio predstudijem preostalih triju fakulteta? (npr. Di Simone, 1996: 289); je li nosivi sastojak sveučilišta u smislu koji podrazumijeva Dieter Simon – uz onaj nedvojbeni, a to je stjecanje znanstvenih znanja iz određene znanosti, kao što je to pravna znanost, na način na koji ih steću znanstvenici, tj. znanstvenim istraživanjem (Schelsky, 1968; Padjen/Pokrovac, 2008) – *studium generale* i/ili odijeljenost od ostručavanja? Drugačije rečeno, dovodi li do “isparavanja” sveučilišta nestanak *studium generale* za *Brodgelehrte*, tj. za općeobrazovane (Schiller, 1789) i/ili uvođenje ostručavanja za *Brotgelehrte*, tj. za izobražene za zarađivanje kruha svagdanjeg (Schelling, 1802: pogl. 3)?

Gornja su pitanja ključna za ovu studiju zbog dva razloga. S jedne strane, iako si hrvatski pravni fakulteti nisu ta pitanja izrijekom postavljali tijekom proteklih desetljeća, djeluju tako kao da su na njih odgovorili na određeni način, kao što to pokazuje činjenica da hrvatski pravni studiji uključuju u sve većoj mjeri ostručavanje u pravu, putem vježbi, klinika i simuliranih suđenja (nar. PFSR/ISS, 2011; PFSZ/DS, 2011), a istovremeno ponovno postaju i studijima državoslovnih, tj. političkih i drugih društvenih te čak humanističkih znanosti (usp. Strpić, 2008: 96), ponajprije obnovom studija uprave unutar pravnih fakulteta (nar. PFSR/SS, 2011), no također i vraćanjem studija filozofije prava i uvođenjem sociologijskih teorija prava u studij prava (nar. PFSR/ISS, 2011) te u međunarodnim razmjerima inovativnim istraživanjem i podučavanjem prevođenja jezika prava (Šarčević, 2011). S druge, samo je prvo od dva pitanja, i to dijelom, raspravljano u nedavnim hrvatskim raspravama o politologiji (Kasapović, 2007, 2008; Strpić, 2008a, 2008b, 2009a; Lalović, 2008, 2009a, 2009b), iako je odnos politologije kao znanosti i politologije kao struke, bje-lodano, mnogo veći izazov od odnosa pravne znanosti i pravne struke.

Raniji radovi ovog autora nastojali su odgovoriti na postavljena (ili na barem njima veoma bliska) pitanja u pogledu odnosa karakteristično pravnih, moralnih

i sociologijskih istraživanja te pokazati da su ta pitanja središnji problemi metodologija ne samo pravnih nego i drugih društvenih istraživanja (nar. Padjen 1984, 1987a, 1987b, 1987c, 1988a, 1988b, 1988c, 1991, 1996, 1997, 2001, 2010). Ovaj prinos pokušat će pokazati da su ti isti – ili barem njima veoma bliski – problemi središnji također istraživanjima politike, ekonomije i kulture. U tu svrhu korisno je jasno odrediti problem ove studije sljedećim pitanjem: kako se pravo kao skup mjera djelovanja i način rasuđivanja odnosi prema politici, ekonomiji i kulturi?

1.2. Svrhe i hipoteze

Pristup je problemu zauzet u ovoj studiji – uslijed razloga izloženih ranije (Padjen, 1991) – praktičan i instrumentalan radije nego teorijski i sam sebi svrhom. Cilj je ocjena predmeta istraživanja radi olakšavanja njegove promjene prema temeljnim vrijednostima istraživanja. S obzirom na to da su te vrijednosti postulirane stipulativnom definicijom prava (dio 2.1.), koja implicira odnose prava spram politike, ekonomije i čak kulture, može izgledati da pristup ne rješava problem, nego ga nedopustivo trivijalizira. Zagovarani pristup ipak može biti valjan ako je stipulirana definicija prava dovoljno integralna, tj. uključiva. U tu svrhu studija pokušava povezati u stipuliranu definiciju prava tri velike filozofijske tradicije, koje su još uvijek nosive – i utoliko ključevi – za suvremene doktrine i kulture (dio 2.2.). U klasičnom (ontologijskom) ključu pravo je poimano kao ustanovljujuća i ispravljajuća strana cjeline sastavljene od politike, ekonomije, prava i religije – potonje kao središta kulture (3. dio). U modernom (epistemologijskom) ključu ideje prava su u rasponu od poimanja da pravo ustanovljuje moderne društvene sisteme i prema tome je nezaobilazno sredstvo za identifikaciju modernih društvenih pojava do teorija da je pravo, podjednako kao i politika, ekonomija i kultura, pojava svediva na svoje prirodne uzroke (4. dio). U suvremenom (jezičnom) ključu, pravo, koje ustanovljuje čak religiju, može biti shvaćeno samo iz kulture – uključivši politiku i ekonomiju – u koju je utkano (5. dio). Tri se tradicije najznačajnije razlikuju u pogledima na dodir razuma i djela. Za razliku od klasične tradicije, koja priznaje da razum može upravljati djelovanjem, razum i djelo su u epistemologijskom ključu odvojeni logičkim jazom, dočim su u lingvističkom ključu jedva razlučivi. Trostruko rješenje problema istraživanja povećava kako heurističku tako i praktičnu vrijednost stipulirane definicije prava. Integrirajući raznorodne tradicije, definicija služi integritetu pluralističkoga pravnog poretka, tj. postizanju postuliranih temeljnih vrijednosti unutar granica prava (usp. Dworkin, 1986: 95-96 ff). Međutim, pristup zauzet u studiji, iako više uključiv od strančarskih pristupa, još uvijek je samo jedan od pristupa, koji je u posljednjoj crti također neizbježno strančarski. Štoviše, gledan iz kulture koja nije integrirana definicijom, parohijalan je ili čak neprijateljski (6. dio).

U mjeri u kojoj ova studija uspije, mogla bi poslužiti kao doprinos obnovi hrvatskih pravnih fakulteta i studija i kao državoslovnih, tj. društvenoznanstvenih;

te kao priznanje dugogodišnjim nastojanjima Daga Strpića da poveže istraživače različitih znanosti u *Studentskom listu* i Slobodnom sveučilištu istraživača (1970-1971), u Centru za društvene djelatnosti SSOH, nar. u časopisu *Pitanja* i listu *Polet* 1970-ih, u časopisu *Naše teme* krajem 1980-ih, u Hrvatskoj udruzi za društvene i humanističke znanosti početkom 1990-ih te u programima studija politologije izrađenima 1993-1995. i izvođenima od 1998. do 2005. od Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.

2.1. Pravo kao sredstvo

Iako ova studija pretpostavlja da je kritika esencijalizma (npr. Popper, 1962: II, 9-21; Robinson, 1950: 153-156, 162-165) u definiranju u značajnom dijelu promašena (Padjen, 1988d: 9-19 ff), tvrdnja da je određena definicija prava ili politike ili sl. istinita nije dokaziva, pa je stoga u definiranju prihvatljiv samo konvencionalizam ili nominalizam, tj. uvjerenje, odnosno očekivanje da su definicije ili opisi ili propisi upotreba riječi (Petrović, 1977: 138; npr. Robinson, 1950: 1-7 ff). Definicije koje su opisi, tzv. leksikalne definicije, istinite su ako se slažu s upotrebom koju opisuju (*ibid.*: 35-41). Definicije koje su propisi nemaju istinosnu vrijednost, nego valjanost, a valjane su ako se temelje na višem propisu, tj. višem pravilu, načelu ili vrijednosti (*ibid.*: 59-65). S obzirom na to da nakana ovog rada nije da bude leksi-kografski, stipulira definiciju prava koja može u najvećoj mjeri služiti određenim vrijednostima, no njih i ne pokušava opravdati, nego ih postulira, s jedne strane zbog toga što su dijelom interesne i sporne, a s druge zbog toga što će te vrijednosti, iako postulirane, ipak biti barem dijelom opravdane, i to, ponajprije, sastavom prava kako je ono stipulirano i, potom, cjelokupnom argumentacijom ovog prinosa (6. dio).

2.1.1. Zapadno pravo

Zapadno pravno naslijeđe prva je postulirana temeljna vrijednost. Određena je u dva pogleda. S jedne strane, uključuje poredak, što znači da isključuje poimanje prava kao nereda, tj. kao društvenog djelovanja koje uopće nije u skladu s vrijednostima kao što su mir, sigurnost, pravednost te potpunost, određenost i sukladnost s nekim propisima (npr. Visković, 1981: 137-154; Perenič, 1981: 29-88). S druge, uključuje pravničko pravo, što znači da u slučaju sumnje ima sadržaj koji je dovoljno obuhvatan da uzme u obzir shvaćanja prava koja imaju profesionalni pravници kako u romansko-germanskim tako i u angloameričkim pravnim porecima. Tako određeno, zapadno pravno naslijeđe nije isključivo, pa čak niti prvenstveno politička koliko spoznajna vrijednost. Onaj koji definira pravo mora tu vrijednost prihvatiti zato da bi njegova definicija bila uopće definicijom prava, po onom istom obrascu po kojemu se antropolog mora s vraćem složiti da potonji kolje kokoš (bez obzira na to što

vrač to objašnjava kao zazivanje kiše, a antropolog kao jačanje plemenskih veza), jer u protivnom antropolog i vrač neće objašnjavati isti predmet (Thomas, 1979: 95). Tako i onaj koji definira pravo treba uzeti u obzir da je pravo poredak onako kako ga shvaćaju zapadni profesionalni pravници, čak ako mu je hipoteza znanstvenog istraživanja da je pravo zapravo nered (npr. Sampford, 1989), a pravničko umovnanje ideologija (npr. Joerges i Trubek, 1989), pa mu je politička svrha promjena koja uključuje plan, poput urotničkoga u Shakespeareovu *Henriku VI*, dio 2:73, *The first thing we do, let's kill all the lawyers* (cit. Wilensky, 2002: 475).

2.1.2. Čovjekovo dostojanstvo

Prinos postulira kao drugu temeljnu vrijednost onu koju su preporučili Harold Lasswell i Myres McDougal, a to je temeljna vrijednost čovjekova dostojanstva ili slobodnog društva, koja uključuje “zahtjeve za većim stvaranjem i većim dije-ljenjem svih drugih vrijednosti te prednost uvjeravanja pred prinuđivanjem” (nar. 1992: 377-378).¹ Te su vrijednosti ili istovjetne ili sukladne, na jednoj strani, vrijednostima socijalne demokracije (Meyer, 2005; McCormick, 1982) i, na drugoj, suvremenog katolicizma (Granfield, 1967: 380-383). Socijalna demokracija, kao inačica liberalne demokracije, razlikuje se od libertarijanske demokracije, kao druge inačice, time što polazi od

pretpostavke da sloboda uključuje mogućnost da se autonomno prihvati plan života, koja se može zbiti samo kad konkretne okolnosti osobnog života nisu takve da same po sebi isključuju mnoge izbore. Da bi sloboda u tom smislu bila smisljena, svaka osoba mora imati pravo na društvena dobra koja omogućuju slobodu djelovanja. (Meyer, 2005: 592)

Dočim je temeljna vrijednost čovjekova dostojanstva ili slobodnog društva vjerojatno prihvatljiva većini politički osviještenih državljana suvremenih zapadnih zemalja te rastućem broju ne-zapadnih, a socijalna demokracija im je jednako legitimna kao i libertarijanska, ovdje zagovarana konkretizacija socijalne demokracije u današnjim uvjetima teško da može biti prihvatljiva imućnim libertarijancima, pogotovo onima iz vrha današnje “financijske industrije”. Naime, kao konkretizacija zagovara se oslobođenje politike od ekonomije, nar. od trgovačkih društava, po uzoru na odvajanje države od crkve, radi omogućavanja, s jedne strane, liberalne demokracije i, s druge, ekonomskog razvoja. Ta je vrijednost postulirana zbog uvjerenja, koje je moguće poduprijeti mnoštvom dokaza, da imućni, naročito trgovač-

¹ McDougalova politička orijentacija (koja ne smije biti pomiješana s njegovom vanjskopolitičkom orijentacijom) ovjekovječena je njegovim udžbenikom McDougal and Huber, 1948, koji je u dvije američke države, Teksasu i Washingtonu, bio osumnjičen da krši Ustav SAD-a time što zagovara planiranje. Macdonald, 1999: 67.

ka društva, imovinom do te mjere utječu na političare i politiku da su se najveće i najutjecajnije zapadne države pretvorile u plutokracije, a dobrim dijelom uslijed toga (iako i zbog sklonosti većine stanovnika da se ponašaju kao potrošači, a ne kao državljani; npr. Reich, 2007) došlo je do tako velikih razlika u bogatstvu između malobrojnog imućnog sloja i ostatka stanovništva da su potonji postali kreditno nesposobni i time onesposobili ne samo nacionalna gospodarstva nego i svjetsko gospodarstvo u cjelini (Reich, 2010). Zbog toga je oslobođenje politike od ekonomije moguće samo na taj način da se ograniče ili ukinu brojna prava gospodarskih pravnih subjekata, naročito ljudska (sic!) prava trgovačkih društava i drugih pravnih osoba, te da se uspostave institucije i mehanizmi preraspodjele imovine u korist onih koji žive od rada (v. dalje npr. Strpić, 2009b).

2.1.3. Pravo kao politička institucija

Definicija koja propisuje zato da bi izrijeком služila političkoj svrsi sama je političko sredstvo, pa dakle i dio politike, a to je, dakako, i ono što definira, tj. *definiendum*, što je ovdje pravo, a po istom obrascu mogu biti ekonomija i kultura i malne bilo koja druga društvena pojava. Tako ova studija, tek što je započela, već rješava sve svoje probleme onako kako ih je već riješio premnogi političar (a i politolog), naime tako da je sve odredio kao politiku, pa su stoga i političko umijeće i politička znanost sasvim dovoljni za rješavanje svih – dakako: političkih – problema. Takvo rasuđivanje nije toliko pogrešno koliko je nepotpuno, u, po prilici, tri pogleda. Prvo, konvencionalizam u definiranju uključuje mogućnost definiranja pojedine riječi, u pravilu ne i njezina konteksta, a ni u kojemu slučaju čitavog jezika kojem riječ pripada. Stoga nije jednako ispravno definirati, primjerice, zakon kao, prvo, “odredb(u) razuma u vidu zajedničkog dobra, koju proglašava osoba zadužena da se brine za zajednicu” (Akvinski, 1990: pit. 90., čl. 4.); drugo, “za svakog podanika ona pravila koja mu država nalaže riječju, pismenim ukazom ili drugim dostatnim znakom volje, da ih koristi u razlikovanju pravoga i krivoga, to jest onoga što je protivno i što nije protivno pravilu” (Hobbes, 2004: 26, 4); i, treće, “ples malenih zelenih nosoroga na kiši”. Nije zbog toga što je svrha definicije, kao i bilo kojega drugog dijela jezika, općenje radi razumijevanja i čak sporazumijevanja, a to će unutar postojeće zajednice govornika (barem u Hrvatskoj, Evropi i Americi) do neke mjere uspjeti osobama koje definiraju zakon na prvi ili drugi način, a neće osobi koja ga definira na treći način, i to ne samo zbog gore spomenute potrebe da ima početnu zajedničku identifikaciju predmeta s profesionalnim pravnicima nego već zbog toga što onaj tko definira zakon kao “ples...” neće uspjeti govoriti o zakonu ili bilo čemu bliskom zakonu (da se “ples” te “maleni zeleni nosorozi na kiši” i ne spominju) sukladno svojoj definiciji zakona. Drugo, definicija po kojoj je pravo sredstvo i dio politike ne određuje niti približno dovoljno što je to politika sama. Treće, definicija po kojoj je pravo sredstvo politike, pa time i dio politike, još ne određuje

dovoljno samo pravo, primjerice, kakav je ono dio politike, je li i nešto različito od politike, koja svojstva pravo mora imati da bi bilo sredstvom politike, ograničava li kao sredstvo svoju svrhu itd.

Pravo kao politiku moguće je pojmiti, a onda i izučavati, na način na koji se nacionalna politika poima i izučava u današnjoj poredbenoj političkoj analizi (Koopstein/Lichbach, 2000), koja je po autoritativnoj ocjeni “kraljica politologije” (Kasapović, 2004: 10), naime kao određenu interesima ili identitetima ili institucijama (Koopstein/Lichbach, 2000). Analiza utemeljena na interesima usredotočuje se na materijalnu dobrobit izvedenu iz ekonomskih tržišta (*ibid.*: 11); analiza utemeljena na identitetima usredotočuje se na kulturu, tj. na uvjerenja i vrijednosti po kojima ljudi često određuju drugačije čak svoje materijalne interese (*ibid.*: 12); treća vrsta analiza usredotočuje se na političke institucije, koje ovlašćuju jedne skupine, a obuzdavaju druge i time preoblikuju interese i identitete u javne politike (*ibid.*: 18).

Takvo, trodijelno poimanje prava kao politike već je na prvi pogled slično, a možda čak istovjetno integralnom poimanju prava, tj. poimanju prava kao sastavljenog od pravnih normi, pravnih vrijednosti i društvenih odnosa, koje je, slijedeći učenja pravnih mislilaca u širokom rasponu od Savignyja (nar. 1840), Gurviticha (nar. 1935) i Radbrucha (nar. 1973) do Cossia (nar. 1963; v. Visković, 1990), u hrvatsku i jugoslavensku pravnu misao unio Nikola Visković (1976: 47-74). Vjerojatno i zbog toga što su put za integralno poimanje prava pripremili Natko Katičić (1928) i Berislav Perić (1964: 1-2) te zbog toga što je koincidiralo s drugim utjecajnim poimanjima prava (nar. Fuller 1967; Padjen, 1976, 1977), a čini se i s Ulpijanovom odredbom *ius est ars boni et aequi*, tj. da je pravo nauk o dobrom i pravičnom (Digesta 1, 1, 1, pr.; Petrak, 2009), ubrzo je postalo prihvaćeno od svih danas aktivnih hrvatskih teoretičara prava (v. Pojam prava, 2009).

Na istom pravcu, pravo je ovdje pojmljeno kao jedinstvo pozitivnih pravnih mjerila (pravila, vrijednosti i načela te skupova mjerila kao što su pravne ustanove, grane, područja i sistemi, no s težištem u pravilima, tj. normama), izvanpozitivnih pravnih mjerila (od pozitivnih do onih za koja se možda može držati da su obvezatna za sva razumna bića kao razumna bića, tj. da su prirodni zakon, no s težištem u vrijednostima) i njihova socijalnog konteksta (društvenih odnosa, tj. djelatnika i djelovanja, s naglaskom na kvalifikaciji odnosa na temelju mjerila i na funkcioniranju odnosa kao mjerila, i to ne samo društvenih odnosa u cjelini kao “prirode stvari”, nego i pojedinih njihovih sastojaka, nar. svojstava djelatnika kao kreposti, odnosno vrlina, npr. “dobrog privrednika” ili, naprosto, “suca”). Izloženo poimanje razlikuje se od Viskovićeve u najmanje tri pogleda. Prvo, ovdje se drži da su pravne norme/pravna pravila samo jedna vrsta pozitivnopravnih mjerila, a da su druge vrste vrijednosti, načela (kao svojevrsni križanac pravila i vrijednosti) i vrline ili kreposti te skupovi pravnih mjerila, kao što su to, naročito ustanove, grane, područ-

ja i sistemi. Drugo, drži se da sva ili gotovo sva ta mjerila, a ne samo vrijednosti, mogu biti i izvanpozitivnopravna (običajna, moralna ili sl.). Treće, za pravno važne društvene odnose bitno je da su kvalificirani pravnim mjerilima te da sami mogu funkcionirati kao takva mjerila.

Kako to već pokazuje ocjena da je Carl Fridrich von Savigny (1840), možda najveći pravnik modernog doba (v. Rueckert, 1984), začetnik integralnog poimanja prava, to je poimanje vjerojatno jedino zadovoljavajuće kako za stvaranja i primjene prava tako i za spoznaju prava. Sklonost mnogih pravnikapraktičara (sudaca, upravnika, gospodarstvenika, odvjetnika itsl.) da pravo shvaćaju mnogo uže, tj. kao, u najboljem slučaju, jednu od strana ili dimenzija prava pojmljenog integralno, i to u pravilu legalistički, naime kao skup društvenih normi sankcioniranih monopolom prinude (v. Visković, 1976: 35-38), objašnjiva je na dva načina. Prvi je tehnički, a to je svođenje složenosti radi lakšeg rješavanja praktičnih pravnih problema. Drugi je ideologijski, a to je prikrivanje moralnih, političkih, ekonomskih i možebitno drugih problema u primjeni i spoznaji prava.

Integralno poimanje prava, baš kao i njemu slično ili istovjetno poimanje politike, nije teško sročiti. Mnogo je teže odrediti značajke svakoga od sastojaka prava (pozitivnopravna i izvanpozitivnopravna mjerila te društvene odnose; interese, identitete i institucije) i, što je isto, njihove međusobne odnose. To zbog toga što pravo, odnosno politika nije neka vrsta Legolanda koji se sastoji od unaprijed zadanih sastojaka povezivih u sve veće cjeline kojima se sastojci ne mijenjaju. Za razliku od Legolanda pravo je, kako god bilo pojmljeno, cjelina koja je istovremeno i određena sastojcima i određujuća za njih te, što je važnije, suodređuje sve veće i više cjeline čiji je dio te je od svake od njih i sama suodređena, a svaka od tih cjelina, počevši sa samim pravom, u zapadnoj se misli u velikoj mjeri sastoji od pretpostavki, često više prešutnih nego izričitih, koje su filozofijske. Sastoji se i od drugih pretpostavki, naročito stilskih i religijskih, no one nadilaze ovaj prinos.

2.2. Filozofijske pretpostavke

Za razliku od hrvatskih rasprava o naravi prava i pravne znanosti (nar. Visković 1976; Padjen, npr. 1984; Pokrovac, 1995; Padjen/Matulović, 1996), rasprave o naravi politike i politologije vođene posljednjih godina u Hrvatskoj posvetile su premalo pozornosti pretpostavkama filozofijskih naslijeđa na kojima su formulirana raspravljana poimanja politike i znanosti o njoj (npr. Kasapović, 2007).² Tako

² Veći interes hrvatskih pravnikapraktičara za pretpostavke poimanja prava nije posljedica boljeg filozofijskog obrazovanja, nego potrebe da se, u mjeri u kojoj je to moguće, u pravnoj praksi, pa stoga i u pravnoj znanosti vodi računa o svakome utjecajnijem shvaćanju prava. Ta potreba objašnjava otvorenost hrvatskih teoretičara prava analitičkoj filozofiji kao mogućem okviru izgradnje teorije pravne znanosti.

Zvonko Posavec (2008), koji je od istaknutog filozofa postao istaknutim politologom, u prikazu njemačke rasprave o državi kao predmetu pravne znanosti i socijalne znanosti propušta ne samo da detaljno analizira ključne prinose raspravi (Kelsen, 1928; Weber, 1977: nar. "Pravni poredak i privredni poredak", 251-259) nego i, mnogo važnije, da primijeti kako je velik dio te rasprave vođen na često nerazjašnjenim i, vjerojatno, nesumjerljivim pretpostavkama. Naime, neki su prinosi (nar. Weberov i Kelsenov) toj raspravi pisani s manje ili više izričitih, međusobno sukladnih i dosta strogo slijeđenih pretpostavki novokantovske filozofije, pa je po tim prinosima država kao predmet spoznaje određena načinom spoznaje kao skup normi, odnosno vrijednosti, tj. logički predmet, ili kao skup predodžaba normi, tj. psihosocijalni predmet (poblize 4. dio). Na tim pretpostavkama Kelsen mora zaključiti da je država, koja je za njega istovjetna s pravom, normativni poredak, jer neodređeno mnoštvo raznorodnih predodžaba nije moguće svesti na zajednički nazivnik (osim, možda, na durkheimovskim pretpostavkama, Katičić, 1928; Padjen, 1984) prije nego što se država pojmi kao logički predmet. Nasuprot tome, neki su drugi prinosi pisani na nejasnim pretpostavkama, pa predmete određene od drugih autora načinom spoznaje reinterpreteraju tako kao da su određeni ontologijski. Tako, slijedeći Carla Schmitta (npr. 1963: 121 f), Josef Isensee (2004: 29-30) ne nalazi opravdanje države u Kelsenovoj temeljnoj normi (npr. Kelsen, 1967: 201 f), nego u metajuridičkoj volji, tj. u nečemu što je s Kelsenova stajališta nepoznatljivo, a, po svemu sudeći, tako je i u angloameričkoj filozofiji jer se u njoj volja već dugo i ne spominje (npr. *Encyclopedia of Philosophy*, 1967), osim sasvim iznimno i samoreferentno (O'Shaughnessy, 1980, 1995). Zanemarujući metodologijske pretpostavke rasprave koju prikazuje, Posavec ocjenjuje pravnoznanstveno poimanje države kao normativnog poretka, naročito ono Kelsenovo, kao nerazložno jednostrano, a rješenje te jednostranosti traži u Jellinekovu poimanju države kao fakticiteta i normativnosti, ne primjećujući da je Kelsenovo poimanje dorada Jellinekova (v. Koch, 1977).

Kao što su to gornji primjeri pokazali, nastojanje da se pojmi pravo i odnosi prava, politike, ekonomije i kulture te time uspostavi temelj pravne znanosti (a vjerojatno i nastojanje da se pojme politika, ekonomija i kultura te time uspostave temelji znanosti o tim predmetima) pretpostavlja rješenje niza problema kojima je zaokupljena u prvom redu filozofija, barem ona zapadna. Među tim problemima nedvojbeno su nezaobilazni, među ostalim, sljedeći: odnos pojmovnog i iskustvenog; odnos jezika i svijeta; odnos bitka i trebanja; priroda definicije; prirode objašnjenja i opravdanja. Nastojanje da se pojmi pravo i njegovi odnosi pretpostavlja te probleme na barem dva načina. Prvo, nije moguće odgovoriti na pitanja kao što su "Što je to pravo?" a pritom ne kazati, izriječkom ili šutke, tj. pomisliti, nešto o riječi "pravo" i/ili o pojmu pravo i/ili o predmetu pravo. Drugo, nije moguće dati odgovor

na takvo pitanje a pritom ne kazati, izriječom ili šutke, tj. pomisliti, nešto o, primjere, pravnim pravilima kao “trebanju” i o prirodnim uvjetima ljudskog djelovanja kao “bitku”.

Ova studija polazi od uvjerenja da ne postoji jedno istinito rješenje bilo kojega od tih problema, nego da u zapadnoj filozofiji postoji više rješenja svakog od njih te da različita rješenja istog problema možda nisu međusobno do kraja usporediva jer svako pripada filozofijskom naslijeđu koje je možda nesumjerljivo sa sličnim naslijeđima (usp. Kurelić, 2002: 187-194). Prikaz je i analiza tih naslijeđa zadaća “čiste” filozofije, pa je tako izvan dometa ovog prinosa. No da bi on uopće mogao biti izveden, mora izabrati ona naslijeđa koja su mu važna te odrediti okvire unutar kojih se sa svakoga od izabranih naslijeđa uobičajeno (a možda i nužno) rješavaju gore navedene problematike. Ovdje je izbor između naslijeđa učinjen u skladu s nalazom “(u) filozofiju prava onaj tko je za nju zainteresiran može ući samo kroz vlastitu filozofskopravnu tradiciju, jer mu jedino ona može ponuditi vezu ne samo s filozofskim kontekstom nego i s pravnim i društvenim kontekstom unutar kojega filozofski iskazi o pravu (i pravnoj znanosti) za njega mogu imati smisao” (Padjen, 1988: 153-154). U skladu s tim nalazom, u današnjoj hrvatskoj pravnoj i socijalnoj filozofiji nađena su i izabrana kao njoj najvažnija tri naslijeđa, a to su klasično, moderno i suvremeno, s tim što je unutar posljednjega izabrana filozofija svakodnevnog jezika kao smjer unutar analitičke filozofije.³ Pritom će svako naslijeđe biti prikazano samo u mjeri u kojoj je za izvedbu prinosa nužno, a to znači fragmentarno.

Svako od tih naslijeđa i svaki sastojak svakoga od njih ovdje je konstruiran kao idealtip u smislu Weberove metodologije, tj. kao pojam koji je informiran, ali nije određen zbiljom (Weber, 1986), pa stoga nije niti istinit niti neistinit, nego je spoznajno koristan za istraživanje zbilje jer omogućuje da se pojave u zbilji opišu i objasne te međusobno usporede (Padjen, 2010b). Tako su prikaz i analiza filozofijskih naslijeđa koji slijede i po načinu i po sadržaju ne samo filozofijski (pojmovni?) nego i sociologijski (iskustveni?). Time se hoće kazati dvoje: prvo, po prikazu određeni sastojci pripadaju određenom naslijeđu, a razlog zbog kojega pripadaju može, ali ne mora biti logička ili slična nužnost (npr. u onom smislu u kojemu iz $5 + X = 7$ nužno slijedi $X = 2$), nego vjerojatnost da se oni u tekstovima koji su predmet istraživanja pojave zajedno; drugo, za sastojke koji ne pripadaju nužno određenom naslijeđu možda jest, a možda i nije moguće naći uvjete pod kojima mogu biti povezani sa sastojcima drugih naslijeđa (npr. kao što za sastojak Y u $5 + Y + N = 12$ nije

³ Utemeljiteljima hrvatske pravne i socijalnofilozofijske tradicije ovdje se drže u prvom redu Natko Katičić, Berislav Perić i Nikola Visković. Iako je svaki od njih prihvatio jezični zaokret u suvremenoj filozofiji, niti jedan, pa niti jedan od njihovih učenika i nasljednika, nije pritom slijedio mišljenje Martina Heideggera, koje je bilo utjecajno u hrvatskoj filozofiji, uključivši filozofiju politike, u drugoj polovini XX. stoljeća.

moguće naći vrijednost N), pa je tako povezivanje, primjerice, konvencionalizma u definiranju i prirodnog zakona u poimanju odnosa bitka i trebanja možda u svakom mišljenju, pa tako i u svakome filozofijskom naslijeđu, kategorijalna pogreška poput zbrajanja krušaka i jabuka; a možda je samo stilska rogozatnost s određenoga filozofijskog naslijeđa kao kulture, ili čak svih njih zajedno kao dijelova zapadne filozofije, odnosno zapadne kulture.

U skladu s uobičajenim uvodima u filozofiju i historijama filozofije (npr. Wuchterl, 1977: 314-330), Le Roy Finch (1977: 239-251) u svom prikazu mjesta koje zauzima misao Ludwiga Wittgensteina daje prikaz triju "zaokreta" u povijesti zapadne filozofije, po kojemu se svaki "zaokret" zbio tako da je prije svakog nađena nova metoda filozofiranja, koja je odredila novu središnju filozofijsku disciplinu, a putem nje i novu dihotomiju (novo dvojstvo) kao novi središnji problem filozofije. Tako Platon upotrebom definicije, koju pronalazi Sokrat (nar. razlikovanjem općeg i posebnog), ustanovljuje kao središnju filozofijsku disciplinu ontologiju, po kojoj se svijet dijeli u svijet oblika, tj. bitak, i osjetilni svijet, bez bitka (1997). Descartesova upotreba introspekcije (1951), koju je bio pronašao Aurelije Augustin (2010), ustanovljuje kao središnju filozofijsku disciplinu epistemologiju, po kojoj se svijet dijeli u unutarnji, koji je spoznatljiv, i vanjski, koji je nespoznatljiv. Wittgenstein upotrebom metode pretpostavljanja (1998), koju je bio pronašao Kant (1984) (analizom uvjeta mogućnosti spoznaje), uspostavlja kao središnju disciplinu "gramatiku" (filozofijsku analizu jezika), po kojoj se svijet dijeli u svijet o kojemu je moguće govoriti i javni svijet, koji nema značenje. Prvi od "zaokreta" ovdje je nazivan klasičnom, drugi modernom, a treći suvremenom filozofijom. Radi jasnoće, svaka se od tih filozofija naziva filozofijskim naslijeđem ili ključem (usp. Langer, 1941). Iako ti nazivi označavaju epohe u kojima su naslijeđa nastala, a time i stupnjeve razvoja, upotreba tih naziva ovdje ne implicira da su starija naslijeđa i njihovi sastojci filozofijski inferiorni novijima.

Iduća će tri odjela ponuditi tri moguća rješenja prvoga od teorijskih problema, tj. dodatno će odrediti, s jedne strane, pravo pojmljeno integralno kao sredstvo politike pojmljene kao institucije te, s druge, odnos prava, politike, ekonomije i kulture, i to na pretpostavkama klasičnoga (3. dio), modernoga (4. dio) i suvremenoga filozofijskog naslijeđa (5. dio). Radi ekonomičnosti, sastojci svakoga od tih naslijeđa koji su pretpostavke za poimanje prava i njegovih odnosa spomenuti su samo u mjeri koja je nužna za rješenje problema u cjelini.

3. Klasična filozofija

Da bi integralno poimanje prava, a onda i odnos pojmova prava, politike, ekonomije i kulture, bilo u skladu sa zapadnim pravnim naslijeđem, pogotovo s pravničkim pravom, mora uzeti u obzir, a ako ne nađe što god bolje i preuzeti – iako ono nije

dovoljno, a možda niti do kraja ispravno – klasično filozofijsko naslijeđe. To već zbog toga što, barem kad je o privatnom pravu riječ, “ako aristotelovski pojmovi objašnjavaju naše vlastito pravo, koje ubrzano postaje svjetskim pravom, trebamo se pitati zašto ti pojmovi tako dobro funkcioniraju” (Gordley, 2006: 31). S obzirom na to da su dijelovi klasične filozofije koji su važni za rješavanje prvoga teorijskog zadatka ovog prinosa, a to su odnos teorijskog i praktičnog znanja u pravu s obzirom na odnos pravednosti i pravičnosti spram prava, politike i ekonomije, iako naoko notorni, nedovoljno određeni (nar.: razlikuje li Aristotel dvije ili tri vrste pravednosti kao dijela kreposti?; po kojim se sve razmjerima ravna ispravljajuća pravednost, tj. koliko je njezinih vrsta?), a uz to su u hrvatskoj literaturi gotovo netaknuti (iznimke su Padjen, 1988c, 1997, 2007), njihovo izlaganje, koje slijedi, ne može biti zamijenjeno još šturijim sažetkom ili golim uputama na literaturu. No zato će ovdje u potpunosti biti preskočeno naslijeđe rimskog prava, iako je i ono od stoika nadalje također – ali često previđani – dio klasičnoga filozofijskog naslijeđa (npr. Dorsey, 1989).

3.1. Aristotel

Po Aristotelu, čije shvaćanje je reprezentativno za veći dio grčke filozofije i, uz određene izmjene, za srednjovjekovnu filozofiju, sve je mišljenje (διάνοια) ili teorijsko (θεωρητική) ili praktično (πρακτική) ili poietsično (ποιητική). Svako od njih je način života, pa je tako teorijski život, kojim živi filozof, upravljen na kontemplaciju boga i vječnih istina, dočim je praktični život, koji živi građanin, upravljen na sudjelovanje u zajednici. Shodno vrstama mišljenja razlikuju se tri vrste znanja ili znanosti, od kojih je svaka zaokupljena onim što je opće te objašnjava iz svojih počela predmete kojima se bavi. Pritom teorijsko znanje (επιστήμη θεωρητική), koje uključuje teologiju, fiziku (prirodoslovlje) i matematiku, ima svoja počela u bogu, koja su nepromjenjiva, pa su stoga i zaključci teorijskih disciplina univerzalno valjani za sve ljude u sva vremena. Praktično znanje (επιστήμη πρακτική), koje uključuje discipline kao što su etika, politika, ekonomija i retorika, ima svoje počelo u nekoj odluci djelatnika, “jer je ‘praktično’ i ‘namjerno’ isto” (1992: 1025b24-25), pa stoga zaključci praktičnih disciplina ne mogu nikad postići onu općenitost, pa onda niti onu točnost koju mogu postići zaključci teorijskih disciplina. Poietsično znanje (επιστήμη ποιητική) ima svoje počelo u zamisli, vještini ili nekoj drugoj moći tvorca, te uključuje kako discipline poput graditeljstva tako i one poput pjesništva.

Dakle, u Aristotela i njegovih suvremenika pravo nije poseban način života i odgovarajućeg znanja. Iako je Aristotelova *Retorika* (1989) spis koji je najprimjetnije zaokupljen pravom, naime vještinom govornika koji su bili prvenstveno odvjetnici, u njegovoj misli pravo pripada u prvom redu praktičnome, gdje je neodvojivo od pravednosti, ali unutar nje ima nekoliko različitih funkcija.

Po Aristotelu,

Od onoga što je građanski pravedno (τό πολιτικόν δίκαιον) jedno je prirodno (τό φυσικόν), drugo je zakonsko (τό νομικόν); prirodno je ono što svugdje ima istu moć, a ne da se nekomu čini ovako a drugomu onako; zakonsko je ono pri kojem u početku nije bilo važno je li ovako ili onako, ali kad je jednom postavljeno, onda je važno... (1982: 103-104; 1134b18-21)

Usprkos tom razlikovanju, po Aristotelu ne postoji ono ispravno koje kao načelo ćudorednosti određuje djelovanje pojedinca ili kao načelo prava određuje djelovanje zakonodavca. Po Aristotelu je pravo postavljeno običajima, kako u domaćinstvu tako i u polisu (Ritter, 1977: 159).

Nadalje, “pravedno je ono što je zakonito i jednako, a nepravedno ono što je protuzakonito i nejednako” (1982: 88; 1129a33-34). Pravednost je “savršena krepost, ali ne uopće, nego u odnosu prema nekom drugom” (1982: 89; 1129b25-27). Pravednost je, upravo po tom što se sastoji u primjeni kreposti prema drugome, također cijela krepost (1982: 90; 1130a9-10). No pravednost može biti i dio kreposti (1982: 90; 1130a14 i d.). Pravednost koja je dio kreposti uvijek je nekakav razmjer koji se sastoji od najmanje četiri člana, i to dva čovjeka (dalje označena A i B) te dva dobra ili tereta koja tim ljudima pripadaju (dalje označena C i D) (1982: 93; 1131a29 f). U *Nikomahovoj etici* moguće je naći (iako nije očito) tri vrste pravednosti kao dijela kreposti: diobenu, razmjensku i ispravljajuću (Hamburger, 1951: 41 f., 55-56).

Diobena ili distributivna pravednost je “ono što je u razdiobama časti ili novaca ili ostalih stvari što su razdjeljive među dionicima državnog zajedništva (jer u tima jedan prema drugomu može biti jednak ili nejednak)” (1982: 91; 1130b31-35). Članovi diobene pravednosti međusobno su u geometrijskom razmjeru, koji se može izraziti ovako (primjeri I. P.): A (plemić) : B (pučanin) = C (senator je, služi vojsku kao konjanik, plaća porez 3 dukata) : D (član je pučke skupštine, služi vojsku kao pješak, plaća porez 2 dukata) (1982: 91; 1131b1-16). “Svi se... slažu da ono što je pravedno pri razdiobama treba biti prema zaslugi, samo što u tome svi ne podrazumijevaju istu vrstu zasluge, nego je ona demokratima slobodnjaštvo, oligarhicima bogatstvo ili pak plemenito podrijetlo, a aristokratima izvrsnost” (1982: 93; 1131a25-28).

Razmjenska ili komutativna pravednost, koju Aristotel naziva još i uzvraćaj prema razmjeru, ravna se po aritmetičkoj proporciji (W. D. Ross u *ibid.*: 98, bilj. 3), a postiže se unakrsnim spajanjem:

Nek je A graditelj, B postolar, C kuća, D cipela. Graditelj mora dobiti od postolara nešto njegova učinka, i mora mu za uzvrat dati nešto od svojega. Ako prvo postoji jednakost prema razmjeru, a zatim nastupi uzajamnost, doći će do opisanog. Ako pak ne, nema jednakosti učinka, i ne nastaje razmjena... Radi takve razmjene

ne udružuju se dva liječnika, nego liječnik i seljak, i općenito različiti ljudi, a ne isti... Stoga sve stvari trebaju biti nekako uporedive da bi došlo do razmjene. Zbog toga je i uveden novac... (1982: 98-99; 1133a5-20)

Po aritmetičkoj proporciji ravna se i ispravljajuća pravednost, a to je

ono što ispravlja u uzajamnim ugovorima. To opet ima dva dijela, jer od ugovora jedni su voljni a drugi protuvoljni; voljni su poput prodaje, kupnje, zajma uz kamate, ... oni protuvoljni opet ili su potajni, kao tadbina, preljub..., ili su nasilni, kao tvorni napadaj, prisilno uhićenje, ubojstvo... I tu uopće nije važno da li je dobar čovjek uskratio lošem ili pak loš dobromu... A budući da je to nepravedno i ono nejednako, sudac to nastoji izjednačiti... A ono što je jednako sredina je između većega i manjega prema aritmetičkom razmjeru. (1982: 94; 1131b25-30)

Ispravljajuća pravednost u izloženom smislu po Aristotelu je primjenjiva samo na građanske odnose (ugovorne i odštetne), a ne i na krivične. U tome se razlikuje od pitagorejaca, koji su držali da je pravedno uzajamnost ili reciprocitet, tj. “uzvratanje onoga što je tko učinio” (1982: 97; 1132b22-24). Nasuprot tome, Aristotel nalazi sljedeće: “Udari li koga onaj što ima vlast, udarac mu se ne smije uzvratiti; a udari li tkogod onoga što ima vlast, ne samo što će mu se vratiti udarac nego će još biti kažnjen” (*ibid.*: 98; 1132b27-30). Iz toga vjerojatno treba zaključiti da Aristotel drži kako se ispravljajuća pravednost u krivičnoj odgovornosti ravna po geometrijskoj proporciji (cf. Hamburger, 1951: 47, bilj. 180). Aristotelova analiza krivičnog sudovanja, ako se shvati ne kao deskriptivna, nego kao preskriptivna analiza, danas je prevladana. Naime, moderno krivično pravo, od Anselma Kanterberijskog i Tome Akvinskog nadalje, podrazumijeva da je krivična odgovornost razmjerna vrijednosti povrijeđene vrijednosti pravnog poretka i stupnju krivnje počinitelja (v. Berman, 1983: 165-198).

Iako je u Ateni postojalo ustavno sudovanje, postupak *γραφη παρανόμων* (Mogens, 1991: 205-211), o čemu informira i sam Aristotel (1948, odsj. 50), on ne dolazi do pitanja može li diobena pravednost biti predmetom ispravljajuće pravednosti te po kojemu se razmjeru ravna sudska ocjena ustavnosti zakona. Ovdje može dostajati hipoteza da ustavno sudovanje, a podjednako i upravno, ispravlja poremećaj diobene pravednosti. Ispravljajuća pravednost u izloženom smislu po Aristotelu je primjenjiva samo na građanske odnose (ugovorne i odštetne), a ne i na krivične.

Naposljetku, Aristotel razlikuje pravednost (*δικαιοσύνη, δίκαιον; justitia, justum*) i pravičnost (*επιείκεια, επιεικήζ; aequitas, aequum*). Središnji dio Aristotelova izvoda glasi, po prilici, ovako (pritom upozoravam da se u citiranom hrvatskom prijevodu ključni izraz, tj. *επιείκεια*, prevodi kao nepristranost):

Dakle, kada zakon govori općenito, a iskrasne slučaj koji se ne slaže s općenitošću, onda je ispravno (ondje gdje je zakonodavac načinio propust te pogriješio govo-

reći uproščeno) ispraviti taj propust, dodajući ono što bi rekao i sam zakonodavac da je prisutan i što bi i sam, da je znao, bio unio u taj zakon. Zbog toga ono što je nepristrano jest pravedno, i bolje je od jedne vrste onoga što je pravedno, ali ne i od onoga što je uopće pravedno, nego samo od one pogriješke nastale zbog uopćenosti. A to je i narav onoga što je nepristrano: popravak zakona ondje gdje je štogod propustio zbog svoje općenitosti. I to je i razlog zašto se sve ne određuje zakonom, jer je o nekim stvarima nemoguće postaviti zakon, pa je potrebna posebna odluka. (1982: 111-112; 1137a i d.)

Aristotel razlikuje funkcionalnu stranu pravičnosti, tj. pravičnost kao ispravak prava, i materijalnu pravičnost, tj. pravičnost kao sklonost čovjeka da uzme manje nego što mu pripada (*ibid.*; Hamburger, 1951: 101 f). Pravičnost mu je tako ne samo dio pravednosti nego i viša pravednost u odnosu na bilo koju posebnu pravednost, koja je zakonska jer se sastoji u sukladnosti djelovanja nekom općem mjerilu. Uz to, pravičnost je korektivna funkcija prava. Iz te dvije značajke slijedi da zakon koji je sa stajališta pravičnosti nepravedan treba biti prilagođen zahtjevima više pravednosti (*ibid.*: 96). Po tom se Aristotel razlikuje od svojih prethodnika (nar. Platona) (*ibid.*: 90-92), no i od najvećeg broja modernih mislilaca.

3.2. Akvinac

Toma Akvinski (1990) dopunjuje Aristotelovo učenje o pravednosti i pravičnosti u, za ovu prigodu, tri važna pogleda: raščlanjuje pojam zakona; određuje hijerarhiju zakona, uključujući odnos prirodnog, božanskog i ljudskog zakona; raščlanjuje praktično rasuđivanje (npr. Crowe, 1977: 136-141 f).

Po Akvincu zadaća je zakona da naređuje i zabranjuje, pa je stoga zakon djelo razuma, a ne volje (1990: pit. 90., čl. 1.). Poput teorijskog (spekulativnog) rasuđivanja praktično je rasuđivanje deduktivno, s tim što zakoni (koji su u svijesti prisutni ponekad zbiljski, a ponekad poput neke sposobnosti) imaju u praktičnom rasuđivanju onu istu ulogu u odnosu na djelovanje koju u teorijskom rasuđivanju imaju rečenice u odnosu na zaključke (*ibid.*: pit. 91., čl. 2.). Postoje četiri vrste zakona: vječni, prirodni (prevodi se i naravni), božanski, ljudski (*ibid.*: pit. 91). Vječni je zakon "sama zamisao upravljanja stvarima koja postoji u Bogu kao vladaru svemira" (*ibid.*: pit. 91., čl. 1.). Prirodni je zakon "sudioništvo razumskog stvorenja u vječnom zakonu" (*ibid.*: pit. 91., čl. 2.). Ljudski zakon sačinjavaju pojedinačne odredbe što ljudski razum pronalazi polazeći od zapovijedi prirodnog zakona, kao što teorijski razum iz nedokazivih i po prirodi poznatih načela izvodi razne znanstvene zaključke (*ibid.*: pit. 91., čl. 3.). "Za upravljanje ljudskim životom nužan je bio božanski zakon, osim naravnog i ljudskog zakona" (*ibid.*: pit. 91., čl. 4.). Dvije su vrste božanskog zakona, naime Stari (dan Starim zavjetom) i Novi (dan Novim zavjetom) (*ibid.*: pit. 91., čl. 5.).

svaki djelatnik djeluje zbog neke svrhe koja znači neko dobro. Zato je prvo načelo u praktičnom razumu ono koje se temelji na pojmu dobra, a glasi Dobro je ono čemu sve teži. Prva je, dakle, zapovijed zakona da dobro treba činiti i za njim težiti, a zlo izbjegavati. Na ovoj zapovijedi temelje se sve zapovijedi naravnog zakona, što znači da u zapovijedi naravnog zakona spada sve ono što treba činiti ili izbjegavati, a što praktični razum shvaća da je ljudsko dobro. (ibid.: pit. 94., čl. 2.)

Protivno ranijim komentatorima, koji su držali da Akvinac pretpostavlja jednom zauvijek zadani pojam dobra, napose Boga, Akvinac priznaje da ljudi imaju razne naravne sklonosti, među ostalim i sklonost da racionalno djeluju, pa tim samim priznaje da bilo koje ljudsko djelovanje ima intrinzičnu vrijednost, tj. takvu vrijednost koja je neovisna o njegovoj svrsi i učinku (v. Grisez, 1965: 165-196). Drugačije rečeno, iako Akvinac određuje prirodni zakon kao sudjelovanje razumnog bića u vječnom zakonu, njegovo poimanje prirodnog zakona uključuje da se zapovijedi prirodnog zakona tiču prvenstveno ljudski stvorenih dobara, među kojima je i sam ljudski zakon kao osobito ljudski stvoreno dobro.

3.3. Rješenje

Gore izloženi sastojci klasičnog naslijeđa sadrže prvo moguće rješenje glavnog problema ovog prinosa, tj. dodatno određuju pravo pojmljeno integralno kao sredstvo politike pojmljene kao institucije te, istovremeno, određuje odnos prava, politike, ekonomije i religije. Ako je uopće potrebno eksplicirati, pravo, politika i ekonomija, pa onda i pojmovi tih predmeta, čine jednu te istu nerazdvojnu cjelinu, no ipak mogu biti razlučeni kao njezine strane ili, još slikovitije, facete. Tako pravednost kao zakonitost i jednakost, koja je i cijela krepost i svaki pojedini dio kreposti (tj. diobena, razmjenska i ispravljajuća) može biti shvaćena kao pravo u širem smislu, ali istodobno i kao politika u širem smislu (a, dakako, i kao etika, jer je pravednost najviša i savršena krepost), no teško da može biti shvaćena i kao ekonomija u današnjem smislu.⁴ Kao što je, govoreći u pojmovima današnje teorije prava, zakonu (barem onome u materijalnom smislu, tj. pravnom aktu koji sadrži jedno ili više općih pravnih pravila/normi), s obzirom na njegov sastav i svrhu, najprimjerenije da se njime uspostavlja diobena pravednost, tako je najprimjerenije da se ugovorom uspostavlja razmjenska, a presudom ispravljajuća pravednost (dakako, diobenu pravednost moguće je uspostaviti i ugovorom, npr. međunarodnim, razmjensku presudom, a ispravljajuću ugovorom – no nije najprimjerenije sastavu i svrsi tih akata). Uz to, diobena pravednost može biti shvaćena kao politika u užem smislu, razmjenska pravednost kao ekonomija u užem smislu, diobena i razmjenska pravednost kao

⁴ Dakako da ne može biti shvaćena kao ekonomija u Aristotelovu, odnosno antičkom grčkom smislu, u kojemu ekonomija označava obiteljsko gazdinstvo.

politička ekonomija, dočim ispravljajuća pravednost može biti shvaćena kao pravo u užem smislu i, dakako, kao sredstvo politike i ekonomije u užem smislu, koje ispravlja i utoliko normalizira njihove poremećaje.

Aristotelovo poimanje praktičnog znanja i pravičnosti, pogotovo onako kako je nadograđeno od Akvinca u praktički silogizam, s platonističkom pretpostavkom identiteta pojma i stvari na koju se pojam odnosi (v. Ćurić 1974), omogućuje poimanje prava kao kvalifikacije društvenih odnosa pravnim mjerilima, tj. kao konkretizacije apstraktnih mjerila u društvenim odnosima. Klasično poimanje da je svrha etike krepost, tj. vrlina omogućuje poimanje pravnih subjekata kao nosioca kreposti (*bonus pater familias*, sudac), a time i društvenih odnosa čiji su dionici kao pravnih mjerila.

Nerazdvojnost prava, politike i ekonomije nije osobitost klasične filozofije. Harold D. Lasswell, uz Charlesa Merrymana utemeljitelj nove političke znanosti iz koje je izrasla današnja politologija (v. Eulau, 1999), već je naslovom svoje knjige *Tko dobiva što, gdje i kada* (Lasswell, 1935) dao široko prihvaćenu definiciju politike, no istovremeno je podjednako dobro definirao ekonomiju (Polsby, 2001: 11698), sam je gotovo istovjetnom formulom definirao komunikaciju (Communication Models, 1999) te s već spomenutim Myresom McDougalom na toj istoj definiciji gradio teoriju prava kao politike. Sličnost Lasswellova integralnog poimanja prava, politike, ekonomije i čak komunikacije (kao nesumnjivog sastojka ili strane kulture) klasičnome vjerojatno nije slučajna. Lasswellova 4W izgledaju kao prilagodba 4W (*Wer, Wem, Was, Woraus*) njemačkog okvira *Fallanalyse*, tj. raščlambe pravnih problema radi njihovog praktičnog rješavanja u njemačkome pravnom obrazovanju (Glaser, 2007: 505), a taj je okvir vjerojatno prilagodba formule *Quis, quod, coram quo, quo iure petatur* kognicijskoga sudskog postupka u postklasičnom razdoblju rimskog prava i rimske retorike (v. Radovčić, 2004: 273).

Klasično naslijeđe omogućuje i odredbu odnosa prava i, ako već ne kulture u cjelini (koja nije svojstvena socijalnom kontekstu nastanka glavnine klasične filozofije), onda religije kao nosivog sastojka svake kulture. U Aristotela bog i u Akvinca Bog predmet je teorije, ali je također i predmet prakse (zajedničkog štovanja) i umijeća (likovnog, glazbenog itd.). Po Akvincu religija putem božanskog zakona ulazi u praktično rasuđivanje, no slijeđenje božanskog zakona nije nužno da bi se postiglo blaženstvo. Kao što to Akvinac kaže o paganima, citirajući Sv. Pavla u *Poslanici Rimljanima*, 2, 14: "Premda nemaju pisani (sc. božanski) zakon, imaju naravni zakon, jer svatko zna i svjestan je što je dobro, a što zlo" (*ibid.*: pit. 91., čl. 2.).

Iako je klasično poimanje prava, politike, ekonomije, pa čak i religije kao nosivog dijela kulture, te njihovih međusobnih odnosa, nezaobilazno, kako to najbolje pokazuje Lasswellovo utemeljenje današnje politologije, nije dovoljno, pa čak niti točno, i to iz dvaju razloga.

Prvo, Akvinac uočava da odgovor na svako praktično pitanje, tj. da nešto treba činiti, pretpostavlja odgovor na pitanje što je to nešto (Lobkowitz, 1967: 77), no nije jasno niti u Aristotela, a pogotovo u Akvinca, na koje se sve načine odnose praktično i teorijsko. U mjeri u kojoj praktično pretpostavlja teorijsko, opterećeno je nesavladivim teškoćama klasične filozofije, kao što su metafizika i esencijalizam.

Drugo, razlika praktičnog, tj. sudjelovanja građana oslobođenih nužde da rade u poslovima države-gradua, i poietičnoga, tj. djelovanja na prirodu obrtnika pojedinaца (u pravilu stranaca bez građanskih prava u državi-gradu) u više je pogleda korjenito promijenjena u modernom svijetu: rad je postao životna nužda svakog građanina, i to kao udruženi rad mnoštva ljudi; rad, mahom privilegiranih, koji nije nužda postaje umjetnost u modernom smislu; udruženi rad koji je nužda ustanovljuje građansko društvo kao sustav potreba koje se međusobno zadovoljavaju razmjenom, tj. tržište; udruženi rad mijenja prirodu u do tada nemogućim razmjerima te se i sam opredmećuje u prirodi; građansko društvo, među ostalim i zbog svoje stihijnosti, nije moguće bez države, tj. političke zajednice pripadnika koji imaju međusobnu slobodu i jednakost kao građani, čak i ako nemaju politička prava (izražavanja i glasanja) kao državljani (v. Strpić, 1992, 2010). Ta bitna promjena sudionika i načina sudjelovanja praktičnog i poietičnog zahtijeva da se značajan – no trajno sporan – dio društva pojmi i izučava teorijski, i to ne samo tako kao da ima svoja počela u aristotelovskome neosobnom bogu nego tako kao da je industrijski prerađena, tj. moderna priroda. Klasična se filozofija za novo, teorijsko promišljanje prakse, pokazuje ne samo nedostatnom nego i netočnom, tj. neistinitom u smislu klasične, dakle korespondencijske teorije istine, jer se predmet promišljanja bitno promijenio.

LITERATURA

- Akvinski, Toma, 1990: *Summa theologiae Ia IIae, Q.90-97*, u: Id., *Država*, Globus, Zagreb (prij. T. Vereš).
- Aristoteles, 1948: *Ustav atenski*, JAZU, Zagreb (prij. N. Majnarić).
- Aristotel, 1982: *Nikomahova etika*, Fakultet političkih nauka Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb (prij., bilj. i rječnik T. Ladan).
- Aristotel, 1988: *Politika*, Globus/Sveučilišna naklada Liber, Zagreb (prij. i tumač pojmova T. Ladan).
- Aristotel, 1989: *Retorika*, Naprijed, Zagreb (prij. i kom. M. Višić).
- Aristotel, 1992: *Metafizika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb (prij., bilj. i rječnik T. Ladan).

- Augustin, Aurelije, 2010: *Ispovijesti*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb (11. izd.).
- Becker, E., 1974: The Rediscovery of the Science of Man, u: J. M. Romanishin (ur.), *Social Science and Social Welfare*, Council of Social Work Education, New York, str. 7-19.
- Berman, Harold J., 1983: *Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition*, Harvard University Press, Cambridge MA.
- Communication Models, 1999: URL:<http://pegasus.cc.ucf.edu/~rbrokaw/commtheory.html>
- Cossio, Carlos, 1963: *La teoría egológica del derecho: su problema y sus problemas*, Abeledo-Perrot, Buenos Aires.
- Crowe, Michael B., 1977: *The Changing Profile of Natural Law*, Nijhoff, The Hague.
- Čurić, Josip, 1974: "Connaturalitas": Strukturalna srodnost svijesti i stvarnosti prema nauci Tome Akvinskoga, u: J. Kuničić i dr. (ur.), *Zbornik u povodu 700. obljetnice smrti Sv. Tome Akvinskoga (1274-1974)*, Dominikanski provincijalat, Zagreb, 39-64.
- De Ridder-Symoens, H., 1996: Management and Resources, u: Id. (ed.), *Universities in Early Modern Europe (1500-1800)*, Cambridge University Press, Cambridge, 154-209.
- Descartes, René, 1951: *Rasprava o metodi*, Matica hrvatska, Zagreb (prij. N. Berus).
- Di Simone, M. R., 1996: Admission, u: H. De Ridder-Symoens (ur.), *Universities in Early Modern Europe (1500-1800)*, Cambridge University Press, Cambridge, 285-325.
- Dorsey, Gray L., 1989: *Jurisculture: Greece and Rome*, Transaction Publishers, New Brunswick NJ.
- Dworkin, Ronald, 1986: *Law's Empire*, Harvard University Press.
- Encyclopedia of Philosophy*, 1967: Macmillan, New York (ur. P. Edwards).
- Eulau, H., 1999: Harold Lasswell's Legacy to Mainstream Political Science: A Neglected Agenda, *Annual Review of Political Science* (2): 75-89.
- Fuller, Lon L., 1969: *The Morality of Law*, Yale University Press, New Haven CT (rev. izd.).
- Glaser, I., 2007: Pristup obradi slučajeva u okviru studija prava u Njemačkoj: njegov kontekst i njegovo porijeklo, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* (44) 3-4/86: 501-521.
- Gordley, James, 2006: *Foundations of Private Law: Property, Tort, Contract, Unjust Enrichment*, Oxford University Press, Oxford.
- Granfield, D. D., 1967: Towards a Goal Oriented Consensus, *Journal of Legal Education* (19) 4: 39-402.
- Grisez, G. G., 1965: The First Principle of Practical Reason, *Natural Law Forum* (10): 165-196.

- Gurvitch, Georges, 1935: *L'expérience juridique et philosophie pluraliste du droit*, Pedone, Paris.
- Hamburger, Max, 1951: *Morals and Law: the Growth of Aristotle's Legal Theory*, Yale University Press, New Haven.
- Hobbes, Thomas, 2004: *Levijatan*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb (prij. B. Mikulić).
- Isensee, Josef, 2004: *Država, ustav, demokracija*, Politička kultura, Zagreb (prij. Z. Posavec).
- Joerges, Ch. and D. M. Trubek, 1989: *Critical Legal Thought: An American-German Thought*, Nomos, Baden-Baden.
- Kant, Immanuel, 1984: *Kritika čistog uma*, Matica hrvatska, Zagreb (prij. V. Sonnenfeld).
- Kasapović, Mirjana, 2004: Suvremena komparativna politika: kako strukturirati znanje?, *Anali Hrvatskog politološkog društva 2004* (1): 9-29.
- Kasapović, Mirjana, 2007: Izlazak iz množine? Kraj unutarnje institucionalne kolonizacije hrvatske političke znanosti?, u: Kasapović, Mirjana (ur.), *Izlazak iz množine? Stanje hrvatske političke znanosti*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 7-95.
- Kasapović, Mirjana, 2008: Dvojac bez kormilara: odgovor na istupe Dragutina Lalovića i Daga Strpića na znanstvenom skupu "Stanje i povijest političke znanosti u državama bivše Jugoslavije", *Anali Hrvatskog politološkog društva 2008* (5): 145-164.
- Katičić, Natko, 1928: Pravo i država, *Rad JAZU*, knj. 235, 146-191, repr. *Pravo i država*. Nadbiskupska tiskara, Zagreb.
- Kelsen, Hans, 1928: *Der soziologische und der juristische Staatsbegriff: Kritische Untersuchung des Verhältnisses von Staat und Recht*, Mohr, Tuebingen.
- Kelsen, Hans, 1967: *Pure Theory of Law*, University of California Press, Berkeley (prij. 2. njem. izd. iz 1960).
- Koch, Hans-Joachim, 1977: *Seminar: Die juristische Methode im Staatsrecht: Ueber Grenzen von Verfassungs- und Gesetzesbindung*, Suhrkamp, Frankfurt a. M.
- Kopstein, Jeffrey/Lichbach, Mark (ur.), 2000: *Comparative Politics: Interests, Identities, and Institutions in a Changing Global Order*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Kurelić, Zoran, 2002: *Liberalizam sa skeptičnim licem: Nesumjerljivost kao politički pojam*, Barbat, Zagreb.
- Lalović, D., 2008: Zdvojna posebnost u raljama ohole općenitosti? Politologija kao znanost i politolog kao stručnjak, *Anali Hrvatskog politološkog društva 2008* (5): 117-144.
- Lalović, D., 2009a: Politološki antibarbarus I, *Anali Hrvatskog politološkog društva 2009* (6): 149-175.
- Lalović, D., 2009b: Politološki antibarbarus II, *Politička misao* (46) 4: 132-161.

- Langer, Susanne K., 1941: *Philosophy in a New Key*, Mentor, New York. URL: <http://www.scribd.com/doc/5018804/langer-Philosophy-in-a-new-key>
- Lasswell, Harold D., 1935: *Who Gets What, When and How*, McGraw-Hill, New York.
- Lasswell, Harold D./McDougal, Myres S./Chen, Lung-chu, 1992: *Human Rights and World Public Order: The Basic Policy for an International Law of Human Dignity*, Yale University Press, New Haven CT.
- Le Roy Finch, Henry, 1977: *Wittgenstein – The Latter Philosophy: An Exposition of “Philosophical Investigations”*, Humanities Press, Atlantic Highlands NJ.
- Lobkowicz, Nicholas, 1967: *Theory and Practice: History of a Concept from Aristotle to Marx*, University of Notre Dame Press, Notre Dame.
- Macdonald, R. St. J., 1999: A Charmed Life, u: *Myres Smith McDougal: Appreciations of an Extraordinary Man*, Yale Law School, New Haven CT.
- McCormick, Neil, 1982: *Legal Right and Social Democracy*, Clarendon Press, Oxford.
- McDougal, Myres/Huber, David, 1948: *Property, Wealth, Land: Allocation, Planning and Development – Selected Cases and Other Materials on the Law of Real Property*, Michie Casebook Corp., Charlottesville VA.
- Maierù, Alfonso, 1994: *University Training in Medieval Europe*, Brill, Leiden (prev. i ur. D. N. Pryds).
- Meyer, Thomas, 2005: *Theorie der Sozialen Demokratie*, Verlag fuer Sozialwissenschaften, Wiesbaden.
- Mogens, Herman H., 1991: *The Athenian Democracy in the age of Demosthenes: Structure, Principles, and Ideology*, Blackwell, Oxford.
- O’Shaughnessy, B., 1980: *The Will: A Dual Aspect Theory*, 2 sv., Cambridge University Press, Cambridge (1. izd.); 2008 (2. izd.).
- O’Shaughnessy, B., 1995: The Will, u: S. Guttenplan (ur.), *A Companion to the Philosophy of Mind*, Blackwell, Oxford.
- Padjen, I., 1976: Socijalistička (ne)poslušnost i ćudorednost prava, *Pitanja* (8) 8: 83-100; (8) 9: 96-107.
- Padjen, I., 1977: Socijalistička (ne)zakonitost i ćudorednost prava, *Pitanja* (9) 6-7: 64-79.
- Padjen, Ivan, 1984: Norme i činjenice: prilog prevladavanju pokušaja sociologizacije pravne znanosti, *Pravo i društvo 1982-83* (3): 21-44.
- Padjen, I., 1987a: Pozitivistička i interpretativna sociologija, *Dometi* (20) 10: 719-739.
- Padjen, I., 1987b: Sociologija i moderno pravo, *Revija za sociologiju* (18) 3-4: 93-110.
- Padjen, I., 1987c: Sociologija i pravna znanost: trajna važnost Weberovih i Kelsenovih metodoloških stajališta, *Naše teme* (31) 12: 2159-2174.
- Padjen, I., 1988a: Normativno objašnjavanje kao temeljna metoda istraživanja društva, *Naše teme* (32) 1-2: 257-274.

- Padjen, I., 1988b: (I)racionalnost pravne znanosti: pristupi problemu. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* (38) 2: 143-154.
- Padjen, I., 1988c: The Root of Legal Theory, *Synthesis Philosophica* (5) 1: 235-248.
- Padjen, Ivan, 1988d: *(Ne)ćudorednost (međunarodnog) prava: pristup filozofiji prava*, ICR, Rijeka.
- Padjen, I., 1991: Pristup metodama pravnih i društvenih istraživanja: teorijski ili instrumentalan i praktički?, *Politička misao* (28) 2: 176-192.
- Padjen, I. and M. Matulović, 1996: Cleansing the Law of Legal Theory: a View from Croatia (editorial), *Croatian Critical Law Review* (1) 1: 1-122.
- Padjen, I., 1997: Fairness as an Essential Element of Law, *Politička misao/Croatian Political Science Review* (33) 5: 108-119; prij. Pravičnost kao bitan sastojak prava, u: S. Budak (ur.), *Okrugli stol Hrvatskoga pravnog centra*, Hrvatski pravni centar, Zagreb, 164-174.
- Padjen, I., 2001: Uloga pravnih fakulteta u izobrazbi odvjetnika, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* (38) 1: 37-58.
- Padjen, I., 2007: Javno i privatno pravo: Transfer pravnih teorija, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* (44) 3-4/86: 443-461.
- Padjen, I. i Z. Pokrovac, 2008: Akademska prava između humboldtovskog sveučilišta i bolonjskog procesa: uvodnik. Prinos skupu "12. Hrvatsko-njemački pravnički simpozij: Akademska prava između humboldtovskog sveučilišta i bolonjskog procesa" (organizatori: Friedrich-Ebert-Stiftung, Bonn/Zagreb, Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu, Institut za pravnu i ustavnu povijest Pravoznanstvenoga fakulteta Sveučilišta u Beču, Akademija pravnih znanosti Hrvatske, Hrvatska udruga za pravnu i socijalnu filozofiju, Znanstveni projekt *Pravni sistem: temeljni problemi*; Split: 25.-26. IV. 2008), privremeno objavljeno kao: Prebrzi vlak za Bolognu: Hrvatska na raskrižju između koncepta humboldtovskog sveučilišta i bolonjskog procesa, *Feral Tribune* (25): 1177 (25. travnja 2008), 20. URL: <http://www.drustveno-veleuciliste.net/prebrzi-vlak-za-bolognu-8.html>
- Padjen, I., 2010a: Legal Nature of Religion, u: Centre de droit civil et comparé du Québec, Centre international de la common law en français, Instituut voor Vreemdelingenrecht en Rechtsanthropologie, Istituto subalpino per l'analisi e l'insegnamento del diritto delle attività transnazionali, *Convictions philosophiques et religieuses et droits positifs: Textes presents au colloque international de Moncton (24-27 août 2008)*, Bruylant, Bruxelles, 477-514.
- Padjen, I., 2010b: Uskrata pravosuđa i uskrata prava: okvir poredbenih istraživanja. u: Pokrovac, Z./Padjen, I. (ur./Hrsg.), *Zabrana uskrate pravosuđa i prava: Justiz- und Rechtsverweigerungsverbot*, Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu i Hrvatska udruga za pravnu i socijalnu filozofiju, Split, 59-76.
- Perenič, Anton, 1981: *Relativna samostojnost prava: prispevek k marksistični teoriji prava*, Pravna fakulteta – DDU Univerzum, Ljubljana.

- Perić, Berislav, 1964: *Struktura prava*, Narodne novine, Zagreb (1. izd.); 1994: Informator, Zagreb (11. izd.).
- Petrak, M., 2009: Ius est ars boni et aequi: Celsova definicija prava i integralna teorija prava. Prinos skupu "Pojam prava".
- Petrović, Gajo, 1977: *Logika*, Školska knjiga, Zagreb (11. izd.).
- PFSZ/DS, 2011= Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Diplomski studij prava, Nastavni plan 2010-11. URL: http://www.pravo.hr/diplomski_studij
- PFSR/ISS, 2011 = Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Integrirani (prijediplomski i diplomski) sveučilišni studij prava, 2010-11. URL: <http://www.pravri.hr/hr/studij/diplomski/kratko.pdf>
- PFSR/SS, 2011 = Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Upravni studij, 2010-11. URL: <http://www.pravri.hr/hr/studij/strucni/opce.pdf>
- Platon, 2010: *Država*, Naklada Jurčić, Zagreb (prij. M. Kuzmić, uv. i red. J. Zovko).
- Pojam prava: Viskovićevo integralno poimanje prava, međunarodni znanstveni skup, 2009: organizatori: Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci i Hrvatska udruga za pravnu i socijalnu filozofiju te teoriju prava i države; Rijeka, Pravni fakultet, 27. XI. 2009, u pripremi za tisak.
- Pokrovac, Zoran, 1995: *Hermann U. Kantorowicz i slobodnopravni pokret*, Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu: doktorska disertacija.
- Polsby, N. W., 2001: Political Science: Overview. u: *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, Elsevier, Amsterdam (gl. ur. Smelser, N. J./Bates, P. B.), 11698-11701.
- Popper, Karl R., 1967: *The Open Society and Its Enemies*, Torchbook, New York (2. izd.).
- Posavec, Zvonko, 2008: Država kao predmet socijalne i jurističke znanosti, u: Id. / Šimonović, I. (ur.), *Država i uprava: Zbornik radova posvećen akademiku Eugenu Pusiću u povodu 90. rođendana*, HAZU, Zagreb, 9-30.
- Radbruch, Gustav, 1973: *Rechtsphilosophie*, Koehler, Stuttgart (8. izd., ur. E. Wolf/H.-P. Schneider).
- Radović, Vesna, 2004: *Pravni aspekti u učenjima antičke retorike*, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
- Reich, Robert, 2008: *Supercapitalism: The Battle for Democracy in an Age of Big Business*, Icon Books, Cambridge U.K.
- Reich, R., 2010: "Unjust spoils", *The Nation* (July 19). URL: [article/36893/unjust-spoils](http://www.thenation.com/article/36893/unjust-spoils)
- Ritter, Joachim, 1977: "Naturanrecht" bei Aristoteles, u: Id., *Metaphysik und Politik: Studien zu Aristoteles und Hegel*, Suhrkamp, Frankfurt a. M.
- Robinson, Richard, 1950: *Definition*, Clarendon, Oxford.

- Rueckert, Joachim, 1984: *Idealismus, Jurisprudenz und Politik bei Friedrich Carl von Savigny*, Gremer, Ebelsbach.
- Sampford, Charles, 1989: *The Disorder of Law: A Critique of Legal Theory*, Blackwell, Oxford.
- Savigny, Carl Friedrich, 1840: *System des heutigen Roemischen Rechts*, sv. 1. Veit und Comp., Berlin.
- Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph, 1802: *Vorlesungen über die Methode des akademischen Studiums*. u: Id., *Werke*, sv. 2, Leipzig 1907. URL: <http://www.zeno.org/Philosophie/M/Schelling,+Friedrich+Wilhelm+Joseph/Vorlesungen+%C3%BCber+die+Methode+des+akademischen+Studiums/3.+%C3%9Cber+die+ersten+Vor+aussetzungen+des+akademischen+Studium>
- Schelsky, Helmut, 1963: *Einsamkeit und Freiheit: Idee und Gestalt der deutschen Universitaet und ihrer Reformen*, Rowohlt, Reinbeck b. H.
- Schiller, Friedrich, 1789: Was heisst und zu welchem Ende studiert man Universalgeschichte. *Mercur* (November, 1789). URL: http://www.willensbekundung.net/Assets/PDF_Dateien/Schiller_Universalgeschichte.pdf
- Schmitt, Carl, 1963: *Der Begriff des politischen: Text von 1932 mit eimen Vorwort und drei Corollarien*, Duncker und Humblot, Berlin.
- Simon, D., 1997: Do We Still Need University? *Institute for Human Sciences Newsletter*, no. 57: 11-13.
- Strpić, D., 2008a: Razlomak politologije, *Anali Hrvatskoga politološkog društva 2008* (5): 93-116.
- Strpić, D., 2008b: Razvojna politologija i politike razvoja, *Anali Hrvatskoga politološkog društva 2008* (5): 211-240.
- Strpić, D., 2009a: Izlazak iz cjelovite jednine političke znanosti, *Anali Hrvatskoga politološkog društva 2009* (6): 177-202.
- Strpić, D., 2009b: Moderna normala: Kontekstualne teorijske osnove političke analize socijetalnih ciklusa i kriza u Matrix-kapitalizmu, *Politička misao* (46) 3: 7-38.
- Strpić, Dag, 2010: *Karl Marx i politička ekonomija Moderne*, NZCH/Disput, Zagreb.
- Šarčević, Susan, 2011: URL: <http://www.pravri.hr/hr/nastavnici/ssarcevic.html>
- Taylor, Ch., 1967: Neutrality in Political Science, u: P. Laslett i W. G. Runciman (ur.), *Philosophy, Politics and Society: 3rd Series*, Blackwell, Oxford, 22-57.
- Thomas, David, 1979: *Naturalism and Social Science: A Post-Empiricist Philosophy of Social Science*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Visković, Nikola, 1976: *Pojam prava: Prilog integralnoj teoriji prava*, Pravni fakultet u Splitu, Split (1. izd.); 1981: Logos, Split (2. izd.).
- Visković, Nikola, 1990: *Pravo kao kultura: Egološka teorija prava Carlota Cossija*, ICR, Rijeka.
- Weber, Max, 1977: *Privreda i društvo*, Prosveta, Beograd (prev. O. i T. Kostrešević).

- Weber, Max, 1986: "Objektivnost" spoznaje u društvenoj znanosti i društvenoj politici, u: Id., *Metodologija društvenih znanosti*, Globus, Zagreb (izb., prij. i predg. A. Marušić).
- Willensky, Harold L., 2002: *Rich Democracies: Political Economy, Public Policy and Performance*, University of California Press, Berkeley CA.
- Wittgenstein, Ludwig, 1998: *Filozofijska istraživanja*, Globus, Zagreb (prij. I. Mikecin, predg. I. Macan).
- Wuchterl, Kurt, 1977: *Methoden der Gegenwartsphilosophie*, Haupt, Bern.

Ivan Padjen

LAW AT THE INTERSECTION OF POLITICS, ECONOMY
AND CULTURE (I): IN THE CLASSICAL KEY

Summary

How is law as both a set of standards of conduct and a way of reasoning related to politics, economy and culture? The approach to the problem taken in the paper is practical and instrumental rather than theoretical for its own sake. The aim is to appraise the subject-matter with a view of facilitating its change towards the basic values of the inquiry. Since the values are postulated by a stipulative definition of law, which implies relations of law to politics, economy and even culture, it may appear that the approach unduly trivializes rather than solves the problem. The approach may nonetheless be valid, if the stipulated definition of law is sufficiently integral, that is, inclusive. To that end the paper attempts to integrate into the stipulated definition of law three major philosophical traditions, which are still building blocs of – and hence the keys to – contemporary doctrines and cultures. In the classical (ontological) key (which is analysed in the first part of the paper) law is conceived of as a constituting and correcting aspect of the whole consisting of politics, economy, law and religion qua centerpiece of culture. In the modern (epistemological) key (analysed in the second part of the paper) ideas of law range from the conceptions that law is the constituent of modern social systems and hence an indispensable means of identifying modern social phenomena to the theories that law, as well as politics, economy and culture, is a phenomenon reducible to its natural causes. In the contemporary (linguistic) key (also in the second part), law, which is the constituent even of religion, can be understood only from within of the culture – including politics and economy – into which it is woven. The three traditions differ most markedly in their views of the contact between reason and action. In contrast to the classical tradition, which recognizes that reason can be action guiding, reason and action are in the epistemological key separated by a logical gap, whereas in the linguistic key they are hardly distinguishable. The triple solution of the problem of inquiry

increases both heuristic and practical potentials of the stipulated definition of law. By integrating diverse philosophical traditions, the definition is serviceable to the integrity of a pluralistic legal order, that is, to achieving the postulated basic values within limits of the law. However, the approach taken in the paper, while more inclusive than more partisan approaches, is still merely an approach, which is in the final analysis also partisan. Moreover, when seen from a culture that has not been integrated by the definition, the approach may be parochial or even inimical.

Keywords: law, politics, economy and culture; social sciences and humanities; university

Kontakt: **Ivan Padjen**, Pravni fakultet u Rijeci, Hahlić 6, 51000 Rijeka. E-mail: ivan.padjen@zg.t-com.hr